

УДК 81'42

Ала Яўгеньеўна Леванюк*канд. філал. навук, дац., заг. каф. педагогікі пачатковай адукацыі
Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна***Ala Levanyuk***Candidate of Philological Science, Associate Professor,
Head of the Department of Primary Education Pedagogy
of Brest State A. S. Pushkin University**e-mail: levonyuk.alla@mail.ru***КАНЦЭПТУАЛІЗАЦЫЯ СВЕТУ
Ў НАЦЫЯНАЛЬНЫМ АФАРЫСТЫЧНЫМ ДЫСКУРСЕ**

Апісваецца праблема канцэптуалізацыі свету ў нацыянальным афарыстычным дыскурсе. Разглядаюцца нацыянальныя афарызмы як адлюстраванне нацыянальнай культуры. Абгрунтоўваецца, што адзінкі мовы, у тым ліку маўленчыя і моўныя афарызмы, змяшчаюць лінгвакультурную інфармацыю, паколькі афарызмы адносяцца да сістэмы мовы і ў той жа час да сістэмы культуры. Афарызмы шырока распаўсюджаныя ў розных нацыянальных культурах і таму з'яўляюцца каштоўным сродкам захавання і перадачы філасофскіх абагульненняў і народнай мудрасці, выконваюць дыдактычныя функцыі і прывабліваюць сваёй лаканічнасцю.

Conceptualization of the World in the National Aphoristic Discourse

This article is devoted to the problem of conceptualization of the world of culture in the national aphoristic discourse. Units of language, including speech and language aphorisms, linguistic and cultural information contain, because aphorisms belong to the system of language and at the same time to the one of culture. Aphorisms are widespread in different national cultures. They are a valuable means of keeping and transmission of philosophic generalizations and popular wisdom, they fulfill didactic functions and are attractive because of their conciseness.

Уводзіны

Ахопліваючы ўсе сферы жыццядзейнасці чалавека, афарызмы адлюстроўваюць нацыянальныя асаблівасці канцэптуалізацыі свету, прыкметныя пры параўнанні афарыстычных дыскурсаў, якія належаць розным лінгвакультурам. Пад канцэптуалізацыяй свету ў афарыстычным дыскурсе мы разумеем працэс і вынік адбору інфармацыі, катэгарызацыі і канцэптуалізацыі прадметаў і з'яў, у выніку якіх уяўленні аб свеце ўтвараюць сістэмную арганізацыю канцэптаў, вербалізаваных у форме афарыстычных выказванняў. Афарыстычны дыкурс з'яўляецца сродкам адлюстравання ментальнасці, пранікнення ў сутнасць моўнай карціны свету, а пры параўнанні двух афарыстычных дыскурсаў, якія належаць розным культурам, спецыфічнага адлюстравання інфармацыі аб спасцігнутай рэчаіснасці.

Адлюстраванне нацыянальнай культуры ў афарыстычным дыскурсе

Як адзначаў А. Станкевіч, «культура – гэта патэнцыя душы нашай, гэта творчая яе

магчымасць, а таксама гэта ўсе рэальныя плады духоўнай нашай творчасці». Розныя народы бачаць свет па-рознаму і неаднолькава ацэньваюць яго. Культура заўсёды нацыянальная, таму што няма чалавека, які б не належаў да якой-небудзь этнакультурнай суполкі. Але разам з асаблівасцямі ў кожнай нацыянальнай культуры свету выдзяляюцца канцэпты, агульныя для ўсіх культур, якія забяспечваюць узаемаразуменне людзей на зямлі (напрыклад, у карціне свету любога народа ёсць універсальныя канцэпты: час, прастора, лічба, прычына, лёс). Як слушна заўважае Г. Гачаў, «цывілізацыя робіць сучасныя народы сходнымі, культуры нясуць у сябе іх адрозненні – у гэтым заключаецца, з аднаго боку, магчымасць узаемаразумення, з другога – прыгажосць разнастайнасці» [1, с. 44]. Мова – гэта між іншым спасціжэнне культурнай інфармацыі, што закадзіравана ў ёй, а таксама вывучэнне фонавых фармантаў, якія ўключаюць пласты агульначалавечых, рэгіянальных і нацыянальна-спецыфічных ведаў.

Любая культура з'яўляецца працэсам і вынікам асваення чалавекам рэчаіснасці, працэсам творчага асэнсавання свету і сябе ў ім. У розных народаў спосабы і вынікі гэтага асваення маюць агульнае і адметнае, спецыфічна-нацыянальнае, што вызначаецца ўмовамі жыцця і быту этнасу. Беларуская нацыянальная культура – гэта адзіна магчымы для беларусаў натуральны спосаб існавання, што забяспечвае яму ўмовы для рэалізацыі сваёй самасці і непаўторнасці ў акружэнні іншых народаў і ў адпаведнасці з аб'ектыўнымі законамі развіцця чалавечых супольнасцяў. Усё гэта выразна адлюстравана ў мове: найперш у адметнасці слоўніка, у народнай фразеалогіі, непасрэдна звязанай з матэрыяльнымі і духоўнымі каштоўнасцямі народа, што сфарміраваліся пад уплывам прыродных, гістарычных, культурных і іншых фактараў, у пабудове словазлучэнняў і сказаў, у гукавым ладзе мовы [2, с. 14]. Акрамя гэтага, любая мова – вельмі разнародны сплаў свайго і чужога, спрадвечнага і запазычанага, глыбінна народнага і «павярхоўна-кніжнага». У розных перыяды гісторыі нашай літаратурнай мовы рэакцыя на гэтыя ўнікальныя стыхіі была неаднолькавай – ад прыняцця «чужога» да пурыстычнага адстойвання свайго. У мове, як і наогул у культуры таго ці іншага народа, даволі цяжка правесці дакладную мяжу паміж сваім і не сваім.

Не існуе якой-небудзь яркай і унікальнай прыметы, па якой нацыянальнае можна адразу ж і беспамылкова аддзяліць ад інтэрнацыянальнага. І тым не менш нацыянальнае існуе. «Нацыянальны асаблівасці – даста верны факт, – падкрэслівае акадэмік Д. С. Ліхачоў. – Не існуе толькі якіх-небудзь адзінкавых у сваім родзе асаблівасцей, якія належаць толькі гэтаму народу, толькі гэтай нацыі, толькі гэтай краіне. Уся справа ў некаторай іх сукупнасці і ў крышталічным непаўторным збудаванні гэтых нацыянальных і агульнанацыянальных рысаў. Адмаўляць наяўнасць нацыянальнага характару, нацыянальнай індывідуальнасці – значыць рабіць свет народаў вельмі сумным і шэрым» [3, с. 64].

Асабліва добра нацыянальна-спецыфічныя веды прасочваюцца ў нацыянальнай мове. Адметныя рысы мовы таго ці іншага народа выразна адлюстравваюцца ў моўных зваротах. Гэта і звароты з асаблівасцямі кі-

равання і дапасавання (*смяяцца з кагосьці, пайсці ў грыбы, хварэць на грып* і інш.), і розныя фразеалагізаваныя формулы маўленчага этыкету для выражэння прывітанняў, пажаданняў, падзякі і г. д. (*Спажывайце на здароўе! Добра гадуйся! Каб быў здаровы, як дуб скарбовы! Гладкай дарогі! Да пабачэння! Дзіўная рэч!* і інш.), і фразеалагічныя звароты (*біць бібікі, сам-насам, за рубель жабу ў Вільню пагоніць, як кату пад'есці з жабінай прыгарічы* і інш.). Вядомыя таксама шматлікія моўныя афарызмы (прыказкі і прымаўкі), на якія асабліва багаты беларускі народ. Усім знаёмыя такія выразы: *Які музыка, такое гранне; Добры чалавек і сабакі дражніць не будзе* і інш.

Агульнавядома, што адным з самых прадуктыўных сродкаў выяўлення канцэптуальнага зместу ўстановак культуры выступае натуральная мова. У мовазнаўстве, культуралогіі і філасофіі мовы агульнапрызнанай з'яўляецца думка пра тое, што афарыстычны склад мовы – гэта адзін з найбольш празрыстых складнікаў мовы культуры, таму што ў ім адлюстраваны характаралагічныя рысы светабачання, якія рэфлексіўна суадносяцца носьбітамі мовы з самой гэтай мовай. Афарыстычны фонд мовы адлюстраввае менталітэт нацыянальнай моўнай асобы, яе псіхалогію і культуралагічныя каштоўнасці і з'яўляецца адным з найбольш «культураносных» пластоў мовы. Культуралагічныя канцэпты ў афарыстычным дыскурсе ставяць на мэце выявіць універсальнае і нацыянальна-спецыфічнае ў мысленні, псіхалогіі, паводзінах, светабачанні нацыянальнай асобы, напрыклад, у польскай мове: *Я всегда готов полностью пересмотреть свои суждения, взгляды, оценки, если встречу убедительные доказательства противоположной точки зрения* («Нечто вроде кредо»); *Безвкусица – всегда подражание чему-то такому, что некогда излучало сияние подлинности, а после копировалось и вылизывалось, пока не опустилось на самое дно* (С. Лем); *Молчание – не золото. Но определенная цена у него все-таки есть; Самоубийство – это побег, а побег – это для трусов; Спорт либо дурак, либо подлец. Первый не знает, а спорит, второй знает, но спорит* (А. Сапковский); *Нет человека, которому бы в жизненной лотерее доставались одни выигрыши* (Б. Прус); *Вы говорите: дети меня*

утомляюць. Вы правы. Вы поясняеце: надо опускацца до их панятій. Опускацца, наклоняцца, сгибацца, сжыматца. Ошибаецца. Не от того мы устаем, а от того, что надо подниматца до их чувств. Подниматца, становитца на цыпочки, тянутца. Чтобы не обидеть; Одна из грубейших ошибок – считать, что педагогика является наукой о ребенке, а не о человеке; Уважайте текущий час и сегодняшний день! Уважайте каждую отдельную минуту, ибо умрет она и никогда не повторится (Я. Корчак). У рускай: Если слабый и глупый человек жесток – это противно, но если умный и смелый жесток – это страшно; С добром надо спешить, а то оно может остаться без адресата; Я обязан все вспомнить и записать... А потом вырвать незначительное, способное лишь отвлечь. Вспомнить и записать (А. Алексин); А уж как сделать так, чтобы было интереснее – Вас никто не научит, это в своей душе ищите; Без таланта вранья нет таланта писателя (А. Белянин); В карете прошлого никуда не уедешь; В совершенствовании человека – смысл жизни; Личный эгоизм – это родной отец подлости (М. Горький). У беларускай: Творчасць – гэта вечны сыход упрочкі ад тых, каго любіш (В. Акудовіч); Як страшна жыць усё ж у прошлым часе! (А. Белая); Прозвішча – гэта падручнік, на якім можна вывучаць чалавека (У. Ліпскі); Будзь сам сабою, Беларусь; Грошы раз-два – і з’еў чалавек, а разумнае слова жыве цэлы век (З. Бядуля); У гультая заўсёды гэтак: «Ат! я потым», а той «потым», як жўрэйскае «пачакай» (Л. Калюга); Народ і ў грубасці сваёй мудры (Я. Брыль) і інш.

Нацыянальна-культурная каштоўнасць моўных афарызмаў выступае ў наступных адносінах: па-першае, такія афарызмы адлюстроўваюць нацыянальную культуру непадзельна, комплексна, усімі сваімі элементамі; па-другое, афарызмы адлюстроўваюць нацыянальна-культурны кампанент мовы адзінкамі свайго складу, напрыклад: бел. Усе шляхі прыводзяць не да Рыма, а да родных вербаў і бяроз (У. Караткевіч); Навошта каласы, калі няма васількоў? (М. Багдановіч); Мы помнім выразна і свежа, што спее ў Турцыі ў садах, а казку дзіўнай Бела-вежы ледзь разбіраем на складах (М. Рудкоўскі); Міхал лічыў Нясвіж Парыжам (Я. Колас); І смяецца, і плачацца так, як ні-

дзе, у далонях маёй Беларусі (С. Законнікаў); (ср. рус.: язык до Киева доведет; Москва слезам не верит; окно в Европу; Москва не сразу строилась; вот тебе, бабушка, и Юрьев день; тяжела ты, шапка Мономаха; было дело под Полтавой; птенцы гнезда Петрова) і г. д.

Наогул пад афарызмам (грэч. aphorismos – літар. ‘абмежаванне’, ‘азначэнне’) разумеюць звычайна абагульненне жыццёвага вопыту, павучанне, выкладзена ў сціслай, зручнай для запамінавання форме. У залежнасці ад характару традыцыі – вусна-фальклорнай ці пісьмовай – афарызмы блізкія, з аднаго боку, прыказкам, прымаўкам, з другога – сентэнцыям, выслоўям. Як асобы жанр літаратурнай творчасці афарыстыка знаёмая літаральна ўсім народам, якія маюць хоць якую-небудзь пісьмовую традыцыю. Афарыстычны дыскурс – асаблівы падвід быццёвага дыскурсу, кампаненты якога характарызуецца жанравай спецыфікай, пэўнай тэматычнай аднесенасцю, а таксама функцыянальна-прагматычнымі асаблівасцямі. У стварэнні афарыстычнага дыскурсу вызначальную ролю адыгрывае моўная асоба афарыста як замацаваны ў моўнай свядомасці нацыянальна-культурны прататып носбіта пэўнай мовы і ментальнасці, які ўяўляе сабой сукупнасць сацыяльных, псіхалагічных, эмацыйных, прагматычных характарыстык, рэканструюваны на аснове створаных ім афарыстычных тэкстаў, а таксама які характарызуецца ўменнем па-асабліваму зірнуць на пэўную сітуацыю і вербалізаваць яе ў афарыстычнай (часта парадаксальнай) форме.

Аднім з канцэптаў, які добра прасочваецца ў афарыстычным дыскурсе, з’яўляецца канцэпт «нацыянальныя рысы характару», напрыклад: бел. Быць чалавекам я рад. Быць ім хацеў бы заўсёды, а на ўсё іншае, брат, я не даю сваёй згоды (М. Танк); А душа наша – ўся са спагады (Я. Колас); Каб вешацца – трэба таксама сумленне займець (У. Караткевіч); Лётаць і лунаць на вышыні маеш права – поўзаць немагчыма! (Р. Барадулін); Калі ты выдаеш сябе за героя, то будзь ва ўсім героем; Відаць, найлепшае жыццёвае правіла: будзь добры да другіх і бязлітасны да сябе; Вытрымка – якасць, якая высока цэнніцца (І. Шамякін); Без чалавечнасці не будзе вечнасці (П. Панчанка); У кароне, шапцы, каўпаку быць на-

заўсёды чалавекам; *Быць сабою самім і не лёгка й не проста* (М. Рудкоўскі); *Незадаволенасць сабою рухае наперад, а не спаборніцтва; Чалавек павінен заўсёды быць вышэй за абставіны* (П. Місько); *Знаёмы нам даюцца для таго, каб іх абараняць, а не прыкрывацца імі!* (А. Карпюк); *Я сам сябе гатоў хутчэй навесіць, чым існаваць для непатрэбных спраў* (А. Куляшоў); *Без дабрыні мы не людзі, а голыя дрэвы* (Г. Марчук); *Хібам нашым ёсць апраўданне, подласці апраўдання няма* (А. Вярцінскі); *Кожны на свеце павінен рабіць справу сваю сумленна!* (А. Грачаннікаў); *Быць людзьмі. Не толькі імі звацца* (Л. Геніюш) і інш. Параўнаем з рус.: *Русская доброта часто бывает русской бесхарактерностью, слабоволием, пассивностью, боязнью страдания* (Н. Бердяев); *Доброта русского народа во всех словах его высказывается, между прочим, в отсутствии злопамятности* (Н. Лосский); *«Широкая натура», «душа-человек» – каких мерзостей не простит своему ближнему русская вареная душа за это качество* (Н. Михайловский); *Мы, русские, от природы слишком беспечны, ленивы, равнодушны, склонны ко сну, пока крайняя нужда не заставит нас поискать новых средств, пока какой-нибудь внешний удар не пробудит нас к действию* (И. Погодин); *Высшая и самая резкая характеристическая черта нашего народа – это чувство справедливости и жажда ее* (Ф. Достоевский) і г. д.

Трэба сказаць і пра выхаваўчую ролю афарыстычных выразаў: яны пашыраюць духоўны свет чалавека, фарміруюць маральныя якасці. Значная эканамічнасць слоў, глыбіня семантыкі, яркая вобразнасць робяць выслоўі стылістычнымі шэдэўрамі, што вельмі ўзбагачае маўленне. У лінгвістычным плане выслоўі валодаюць шэрагам рыс, якія дазваляюць адносіць іх да моўных з’яў. Гэта ўстойлівасць, узнаўляльнасць, наяўнасць шэрага мастацка-стылістычных сродкаў, маўленчая варыятыўнасць. Сведчаннем жа таго, што выслоўі адносяцца да сістэмы культуры, з’яўляюцца такія ўласцівасці, як сэнсавая завершанасць, вобразнасць і лаканізм выражэння, прыналежнасць пэўнаму аўтару, уваходжанне ў культурную «спадчыну» асобы. Наогул агульнапрынятага разумення як уласна моўнай прыроды афарызма, так і наогул афарызма як спецыфічнага прадукта і спосаба моўнай

дзеясці (у т. л. і ў яе інтэрпрэтацыі як творчага акта), пакуль што не склалася. Сучаснае лінгвістычнае асэнсаванне афарызма складваецца з мноства асобных, часам супрацьлеглых поглядаў у тэрмінах розных лінгвістычных дысцыплін і паддысцыплін. На наш погляд, афарыстычныя выслоўі павінны вывучацца таксама, як словы і фразеалагізмы. Такія эксталінгвістычныя веды забяспечваюць фарміраванне міжкультурнай кампетэнцыі, неабходнай для здзяйснення міжкультурнай камунікацыі.

Да культурнай традыцыі многіх народаў належыць збіранне выслоўяў вядомых дзеячаў культуры. Доказам таго, што яны адносяцца менавіта да сферы культуры, з’яўляюцца зборы выказванняў і афарызмаў аўтараў самых розных часоў і краін. Найбагацейшай крыніцай выслоўяў з’яўляюцца творы беларускіх паэтаў і пісьменнікаў: М. Танка, Р. Барадуліна, З. Дудзюк, Я. Купалы, В. Зуёнка, П. Панчанкі, І. Мележа, В. Іпатавай і інш.

Сярод выслоўяў беларускіх творцаў слова можна знайсці наступныя малыя шэдэўры слоўнай творчасці: *Трэба не смерці баяцца, а пустога жыцця* (А. Карпюк); *Усе мы неяк адчуваем страты, Але ніяк не пазбягаем страт* (У. Някляеў); *Удары лёсу часам бываюць аплявухамі анёла-ахоўніка. Каб апамятаўся* (А. Аблажэй); *Памылкі часам памагаюць жыццю* (А. Кулакоўскі); *Страта за стратай – вось што такое жыццё* (В. Іпатава); *Кім ты б ні стаў: Адной рукой гайдай калыску сына, Другой – магілу дзедаву напраў* (М. Рудкоўскі); *Галоўнае, які пакінеш след. Па ім ступаць твайму нашчадку* (С. Законнікаў); *Хто жэніцца – у таго жыццё сабачае, затое смерць чалавечая, а хто не – у таго сабачая смерць, але затое чалавечая жыццё* (У. Караткевіч); *Без радзімы народа няма, Без народа няма радзімы* (Р. Барадулін); *Не цурайцесь роднай песні Ў шчасці і ў жалобе* (Я. Купала); *Без адчування малой зямлі няма адчування вялікай* (І. Шамякін) і інш.

Дарэчы, канцэптуалізацыя свету вельмі добра прасочваецца ў зборах афарызмаў, якіх у Беларусі надзвычай мала. Спачатку варта прыгадаць фальклорны зборнік «Выслоўі» (1979) з акадэмічнай серыі «Беларуская народная творчасць». Склаў яго вядомы беларускі фалькларыст і этнограф М. Я. Грынблат. Адзначыўшы, што выслоўі

складаюць асобны вялізарны пласт народнай словатворчай культуры, М. Я. Грынблат слушна заўважае, што, на жаль, гэты пласт яшчэ слаба ўзараны збіральнікамі і даследчыкамі беларускай вуснапаэтычнай творчасці. Можна прывесці наступныя прыклады з гэтага зборніка: *Дай, божа, у добры час гаварыць, у благі маўчаць; Калі няпраўду кажу, то праваліся пада мною зямля!; Без люлькі як без жонкі і інш.*

Неабходна ўгадаць тут і зборнік беларускіх літаратурных выслоўяў Ф. М. Янкоўскага «Крылатыя словы і афарызмы» (1960). Сучасныя зборы прадстаўлены наступнымі працамі: А. Я. Леванюк «Час, жыццё, людзі... Беларускі літаратурны афарызм» (2001), «Майстры кажуць... Беларускія літаратурныя афарызмы» (2010), «Пацеркі жыццёвай мудрасці». Беларускія літаратурныя афарызмы: слоўнік афарызмаў (2018); А. Я. Міхневіч: «Якуб Колас разважае, радзіць, смяецца... Выбраныя выслоўі народнага песняра» (2002); Н. В. Гаўрош: «Афарызмычныя выслоўі беларускіх пісьменнікаў» (2012).

Афарызмыка дапамагае па-новаму асвятліць шэраг важных гісторыка-культурных з'яў. Несумненна, лепш за ўсё гэта паказвае вывучэнне жыцця афарызма ў грамадстве, яго месца ў культуры і гісторыі народа. Дастаткова сказаць пра ступень уздзеяння афарызма на чалавечыя паводзіны, пра фетышызацыю асобных выслоўяў і запаведзяў, якія набываюць пры пэўных абставінах сапраўды «магічную» моц. Можна было б напісаць цэлую гісторыю такіх выказванняў, як, напрыклад, «Любі бліжняга свайго, як самога сябе» ці «Хто не працуе, той не есць», у іх перадачы ад пакалення да

пакалення, у іх сувязях з грамадскімі рухамі, з інтэлектуальным жыццём розных краін і часоў.

Заклучэнне

Бясспрэчна, афарызмыка з даўніх часоў была найбольш папулярным відам літаратуры. Цікаваць да яе вядомая нам яшчэ са старажытнасці. У наш час яна набывае актуальнасць дзякуючы сваёй ёмістасці, лаканічнасці, зладзённасці. Афарызмычныя выслоўі з'яўляюцца нацыянальна-культурным кампанентам літаратурнай мовы, таму што яны сітуацыйна запатрабаваныя, павінны складаць культурную спадчыну асобы з мэтай надання нашаму маўленню нацыянальнай адметнасці.

У рамках кагнітыўнага аналізу пры выдзяленні канцэптаў свету ўяўляецца магчымым правядзенне аб'ектыўнага параўнання афарызмычных дыскурсаў, якія належаць розным аўтарам, культурам, і вылучэнне ў іх агульнага і рознага, спецыфікі суб'ектаў выслоўя, асаблівасці моўнай карціны свету кожнага аўтара, што ўзбагачае кагнітыўную, пачуццёвую сферу адрасата выслоўя (чытача тэксту), які інтэрпрэтуе экспліцытныя і імпліцытныя сэнсы, адчувае інтэлектуальнае, эмацыйнае, эстэтычнае ўздзеянне. Але, на нашу думку, перш чым перасягнуць нацыянальныя межы і перайсці ў разрад агульначалавечых феноменаў, аўтарскія выслоўі павінны быць «апрацаваны» ў межах нацыянальнай філалогіі і нацыянальнай культуры. Трэба пагадзіцца з Я. Купалам, які зазначаў: «Хай жыве светлая культурная праява, на чыёй бы зямлі і ў якім бы народзе яна не праявілася».

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Гачев, Г. Д. Национальные образы мира / Г. Д. Гачев. – М. : Совет. писатель, 1988. – 448 с.
2. Сямешка Л. І. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік / Л. І. Сямешка. – Мінск : Сучаснае слова, 1999. – 224 с.
3. Лихачев, Д. С. Заметки о русском / Д. С. Лихачев. – М. : Сов. Россия, 1981. – 72 с.

Рукапіс наступіў у рэдакцыю 08.09.2020